

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Πρόεδρος ΘΕΟΔΩΡΟΣ Β. ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Αντιπρόεδρος* Κ. Β. ΚΡΙΜΗΙΑΣ,
Γενικός Γραμματέας ΒΙΚΤΩΡ Θ. ΜΕΛΑΣ, *Ταμία* ΜΙΧ. Α. ΤΙΒΕΡΙΟΣ,
Μέλη ANNA ΑΒΡΑΜΕΑ, ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΙΑΚΩΒΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ, ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΟΚΚΙΝΙΔΗΣ

Διευθνής τοῦ Ἰδρύματος ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ

CLAUDE MOSSÉ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΙΑΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ

*Ἀπό τις ἀρχές
ὡς τὴ μακεδονικὴ κατάκτηση*

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΑΓΓΕΛΙΔΟΥ

3η ἀνατύπωση

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2002

έρμηνειες, τὰ προσεκτικὰ καὶ ἀδογματίστα συμπεράσματα, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα ὁ πολύπλευρος καὶ τολμηρὸς προβληματισμὸς, ὁδηγοῦν σὲ μιὰ σφαιρικὴ εἰκόνα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ποὺ καλύτερὴ τῆς εἶναι δύσκολο νὰ φανταστεῖ κανεὶς.

Παρ' ὅλη τὴν ἐπιστημονικὴ του ἀκρίβεια καὶ τὰ δύσκολα προβλήματα ποὺ προσεγγίζει, τὸ βιβλίο διαβάζεται εὐκόλα καὶ εὐχάριστα. Ὁ ἀναγνώστης ἀποκομίζει τὴ βεβαιότητα ὅτι τὸ πλῆθος ποὺ διαμόρφωσε ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος τὸν 6ο, 5ο καὶ 4ο π.Χ. αἰὼνα ἦταν τὸ τελειότερο δυνατὸ, καὶ στεριώνει μέσα του τὴν πίστη στὴ γνωστὴ ρήση τοῦ Πήγα «Ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλᾶ».

Δ. Α.

Εἰσαγωγή

Ὁ πολιτισμὸς ποὺ ἀνθίσε ἀπὸ τὸν 8ο ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰὼνα στὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο καὶ στὶς ἀκτὲς τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἀπὸ τοὺς πολιτισμοὺς ἐκείνους ποὺ οἱ σημερινοὶ ἄνθρωποι τοὺς μνημονεύουν πάρα πολὺ συχνά. Οἱ Ἕλληνες εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους λαοὺς ποὺ ἔθεσαν καί, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἔλυσαν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ θεμελιακὰ προβλήματα ποὺ ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ ἀνθρώπινη σκέψη. Καὶ ὅμως τίποτε δὲν φαινόταν νὰ προορίζει αὐτὴ τὴ χώρα μὲ τοὺς περιορισμένους πόρους καὶ τὸ τραχὺ κλίμα γιὰ μιὰ τέτοια ξεχωριστὴ θέση· μόνο ἓνα σύνολο συμπτώσεων ὁδήγησαν στὸ νὰ γεννηθεῖ ἐκεῖ ἓνας νέος τύπος κράτους, ἡ πόλη - κράτος, ποὺ ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει τὸ προνομιακὸ πλαίσιο μιᾶς ἐξαιρετικᾶ πλούσιας πολιτικῆς ἐμπειρίας.

Μιλοῦμε καθημερινὰ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Βέβαια οἱ Ἕλληνες εἶχαν τὴν αἴσθηση ὅτι ἀνήκουν ὅλοι στὴν ἴδια φυλὴ, καὶ ἡ αἴσθησή τους αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ιδιαίτερα στοὺς ἀγῶνες ποὺ τοὺς ἔφεραν ἀντιμέτωπους μὲ τοὺς βαρβάρους. Μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλῶσσα, λάτρευαν τοὺς ἴδιους θεοὺς, ἔβρισκαν εὐχαρίστηση στοὺς ἴδιους γυμνικοὺς ἢ πνευματικοὺς ἀγῶνες. Παρ' ὅλα αὐτά, κάθε πόλη ἀποτελοῦσε αὐτόνομο κράτος, καὶ οἱ διαφορὲς ἦταν μεγάλες ἀπὸ τὴ μιὰ πόλη στὴν ἄλλη. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ μεγαλύτερος καὶ πιὸ σκληρὸς πόλεμος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὁ πελοποννησιακός, ἦταν πόλεμος ἀνάμεσα σὲ ἑλληνικὲς πόλεις. Ὑπάρχει μιὰ ἑλληνικὴ πόλη ποὺ ἡ ἱστορία τῆς μᾶς εἶναι περισσότερο γνωστὴ ἀπὸ τῶν ἄλλων, καὶ ἡ ζωὴ τῆς μᾶς φαίνεται πολὺ κοντινὴ καὶ οἰκεία: ἡ

Ἄθῆνα. Πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε πῶς συμβαίνει νὰ εἶναι τόσο πλούσια τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ ἱστορία, νὰ ἐρευνήσουμε ἀν αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς τύχης, ἢ μήπως συνέπεια τοῦ ἐξαιρετικοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτισε ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων γιὰ δυὸ σχεδὸν αἰῶνες στὸν κόσμον τοῦ Αἰγαίου. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἔχουμε ἕναν ἐξαιρετικὸ πλοῦτον τεκμηρίων κάθε εἴδους, μιὰ ἀφθονία ἱστορικῶν, φιλολογικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ νομικῶν κειμένων, μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιγραφῶν, μνημείων καὶ εἰκαστικῶν ἔργων, ποὺ κάνουν τὴν Ἀθῆνα ὄχι μόνον τὴν πιὸ γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις, ἀλλὰ καὶ τὴν κατεξοχὴν ἑλληνικὴ πόλις.

Ὡστόσο τὸ ζεκίνημα τῆς Ἀθῆνας δὲν ἦταν ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτον. Βέβαια οἱ Ἀθηναῖοι ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο τῶν πλοίων τῆς Ἰλιάδας, καὶ οἱ ἀνασκαφῆς ἀποκάλυψαν ὅτι ὑπῆρχε στὴν Ἀκρόπολι μιὰ ἀρκετὰ σημαντικὴ ἐγκατάσταση τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ποὺ δὲν μπορεῖ ὅμως νὰ συγκριθεῖ μὲ τὶς ἐγκαταστάσεις τῶν Μυκηνῶν ἢ τῆς Πύλου. Ὅταν, τὴν αὐγὴ τοῦ 8ου αἰῶνα, οἱ ἑλληνικὲς πόλεις ἀναδύονται ἀπὸ τοὺς τέσσερις σκοτεινοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφὴ τῶν μυκηναϊκῶν κρατῶν, ἡ Ἀθῆνα μένει σὲ σχετικὴ ἀφάνεια. Δὲν παίρνει μέρος στὴ μεγάλη κίνηση τοῦ ἀποικισμού ποὺ ἄρχισε στὰ μέσα τοῦ 8ου αἰῶνα. Ἀλλοῦ, στὴν Ἰωνία καὶ στὰ νησιά, κάνει τὰ πρῶτα βήματά του τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ἐκεῖ γεννιοῦνται τὸ ἔπος, ἡ λυρική ποίηση καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ σκέψη. Ἄλλοῦ πραγματοποιήθηκαν οἱ μεγάλοι κοινωνικοὶ καὶ πολιτικοὶ μετασχηματισμοί, ἡ ὀπλιτικὴ ἐπανάσταση, ἡ πρώτη νομοθεσία, ἡ τυραννίδα.

Καὶ ξαφνικά, στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰῶνα, ὅλα ἀλλάζουν. Πολὺ γρήγορα ἡ ἀττικὴ κεραμικὴ ἐκτοπίζει σὲ ὀλόκληρον τὸν περίγυρον τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου τὰ ἀγγεῖα ποὺ ὡς τότε ἔρχονταν ἀπὸ τὴν Ἀσία, ἀπὸ τὰ νησιά καὶ ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Παράλληλα ἡ Ἀθῆνα ἀρχίζει νὰ ἔχει πιά δική της ἱστορία, μιὰ ἱστορία ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὴ συγκλονίζουν βίαιες ταραχῆς: ἡ συνωμοσία

τοῦ Κύλωνος, οἱ νόμοι τοῦ Δράκοντα, οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα καὶ ἡ τυραννίδα τοῦ Πεισίστρατου σημαδεύουν τὸ τέλος τοῦ 7ου καὶ ὀλόκληρον τὸν 6ο αἰῶνα. Ἡ περίοδος τῶν ἀναταραχῶν τελειώνει μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος ἀπὸ τὸν Κλεισθένη. Ἀπὸ τότε ἀνοίγει γιὰ τὴν Ἀθῆνα ὁ πλατὺς δρόμος τῆς προόδου. Νικώντας τοὺς Πέρσες στὸν Μαραθῶνα καὶ στὴ Σαλαμίνα ἡ Ἀθῆνα παρουσιάζεται ὡς ὁ μεγαλύτερος ἐγγυητὴς τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας στὸ Αἶγαῖο, καὶ συγκεντρώνει γύρω της τὶς ἑλληνικὲς πόλεις, ποὺ τῆς ἀναγνωρίζουν αὐθόρμητα τὴν ἡγεμονία. Ἐνῶ ὁ δῆμος ἐδραιώνει σιγὰ σιγὰ τὴν ἐξουσία του στὴ διακυβέρνηση τῆς πόλης, ἡ Ἀθῆνα, ποὺ ἔχει γίνῃ τὸ οἰκονομικὸ καὶ ἐμπορικὸ κέντρο τοῦ κόσμου τοῦ Αἰγαίου, ἀπολαμβάνει μὲ τὴ φωτισμένη καθοδήγηση τοῦ Περικλῆ μιὰ ἀξιόλογη εὐημερία. Οἱ εἰσφορῆς καὶ τὰ ἀναθήματα πλημμυρίζουν τὴν Ἀκρόπολι, καὶ οἱ μεγάλες θρησκευτικὲς γιορτὲς δίνουν τὴν εὐκαιρία νὰ προβληθεῖ ἡ ὑπεροχὴ τῆς πόλης τῆς Ἀθηνῶν· σ' αὐτὴν συγκεντρώνονται ἀπὸ ὅλο τὸν ἑλληνικὸν κόσμον οἱ μεγαλύτεροι καλλιτέχνες, οἱ πιὸ φωτεινὲς διάνοιες. Τὸ μεγαλεῖο της ὅμως ἔχει καὶ τὴν ἀντίστροφη ὄψη του: ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, ὁ καταπιεστικὸς χαρακτῆρας τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας ἐνισχύεται, καὶ οἱ πόλεις τοῦ Αἰγαίου ἀρχίζουν νὰ ἐπιδιώκουν τὴ χειραφέτησή τους. Ἐδῶ ἔχει τὴ ρίζα του ὁ πελοποννησιακὸς πόλεμος: γιὰ εἴκοσι πέντε χρόνια καὶ περισσότερο οἱ ἑλληνικὲς πόλεις συγκρούστηκαν ἀκολουθώντας τὶς δύο μεγαλύτερες, τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Ἀθῆνα. Ἦταν ἕνας πόλεμος μὲ βαριὲς συνέπειες γιὰ ὀλόκληρον τὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Τὸν ἐπιδίωξαν οἱ Ἀθηναῖοι, γιὰ τὸν πρόβλεπαν σύντομον καὶ νικηφόρον, ἀλλὰ τελείωσε μὲ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας, ἐνῶ, ὅσο κρατοῦσε ὁ πόλεμος, ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία κινδύνεψε δυὸ φορὲς νὰ καταλυθεῖ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ παραδεχτοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς κυριαρχίας τοῦ δήμου. Μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ἡ γῆ ἐρημώθηκε, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου διακόπηκε, ὁ Πειραιὰς

έγκαταλείφθηκε από πολλούς ξένους εμπόρους που συντελοῦσαν στον πλοῦτο του. Βέβαια ἡ Ἀθήνα, ἰσχυρὴ ἀπὸ τὸ παραγωγικὸ κεφάλαιο πὺ εἶχε συσσωρευθεῖ τὸν προηγούμενο αἰώνα, ἐντυπωσίαζε ἀκόμη, καὶ ἡ μερικὴ ἀνασύσταση τῆς ἡγεμονίας μετὰ τὸ 387 π.Χ. ἔδινε στοὺς Ἀθηναίους τὴν ψευδαίσθηση ὅτι ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι κύριοι τοῦ Αἰγαίου. Ἡ πραγματικότητα ὁμῶς ἔρχεται σκληρὴ νὰ διαλύσει αὐτὴ τὴν ψευδαίσθηση. Ἡ ἀποσύνθεση τῆς περσικῆς ἡγεμονίας κάνει λιγότερο ἀναγκαῖα τὴν ἀθηναϊκὴ προστασία, καὶ οἱ σύμμαχοι δὲν ἀρροῦν νὰ ἀποτινάξουν ἕνα ζυγὸ πὺ τοὺς βαραίνει, καθὼς ἡ Ἀθήνα, γιὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς οἰκονομικὲς τῆς ἀνάγκες, εἶχε σκληρύνει τὴν στάση τῆς, παρὰ τὶς ἀρχικὲς ὑποσχέσεις. Τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰώνα ἡ Ἀθήνα βρίσκει ἀποδυναμωμένη, σπαράζεται ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν παρατάξεων, βασανίζεται ἀπὸ ὄλο καὶ μεγαλύτερες οἰκονομικὲς δυσχέρειες, καὶ προσπαθεῖ ἀνώφελα νὰ ἀντισταθεῖ στὶς ἐπιθέσεις ἑνὸς νέου προσώπου πὺ παρουσιάζεται στὸν κόσμον τοῦ Αἰγαίου, τοῦ Φίλιππου, τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μακεδόνων. Παρακινημένοι ἀπὸ τὴν εὐγλωττία τοῦ Δημοσθένη, οἱ Ἀθηναῖοι κατάφεραν νὰ συγκροτήσουν ἕνα συνασπισμὸ ἐναντίον τοῦ Φίλιππου. Ἡ ἕττα ὁμῶς τῶν Ἑλλήνων στὴ Χαϊρώνεια ἔβαλε ὀριστικὸ τέλος σὲ κάθε ὄνειρο ἡγεμονίας. Στὰ χρόνια πὺ ἐξελίσσεται στὴν Ἀνατολὴ ἡ ἐκπληκτικὴ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλέξανδρου, οἱ Ἀθηναῖοι ζοῦν τὴν τελευταία περίοδο πραγματικῆς ἀνεξαρτησίας, με τὶς ἐριδες τῶν κομμάτων καὶ με τὴν τακτοποίηση τῶν λογαριασμῶν ἀνάμεσα στοὺς πολιτικούς τῆς πὺ μάχονται τὸν Μακεδόνα, ἢ, ἀντίθετα, εἶναι ὑποχέριοί του. Ἐγινε βέβαια μιὰ ἀξιέπαινη προσπάθεια, με τὴν ὁποία συνδέεται τὸ ὄνομα τοῦ ῥήτορα Λυκούργου, νὰ ἀνασταθεῖ ἕνας στρατὸς πολιτῶν καὶ νὰ μπεῖ τάξη στὰ οἰκονομικά. Ἡ Ἀθήνα ὁμῶς, πὺ ἔχει χάσει τὶς κτήσεις τῆς στὸ ἐξωτερικὸ, ἀσφυκτιᾷ, καὶ πολλὲς φορὲς ἡ πόλη ἀντιμετωπίζει τὴν ἀπειλὴ σιτοδείας. Ὁ θάνατος τοῦ Ἀλέξανδρου ἔδωσε μιὰ τελευταία ἐλπίδα, πὺ ὁμῶς γρήγορα

ἔσβησε. Ὁ μακεδόνας στρατηγὸς Ἀντίπατρος κατέλαβε τὴν πόλη τὸ 322 π.Χ., καὶ ὑποχρέωσε τοὺς Ἀθηναίους νὰ δεχτοῦν ἕνα ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα πὺ ἔκανε τοὺς πὺ φτωχοὺς νὰ πάρουν τὸ δρόμο τῆς ἐξορίας. Ἀπὸ τότε ἡ Ἀθήνα ταλαντεύεται ἀνάμεσα στοὺς διάφορους ὑποψήφιους διαδόχους τοῦ Ἀλέξανδρου, ὀνειρεύεται πάντα ἕναν ἀνέφικτο δεύτερο γύρο, καὶ δὲν εἶναι πιά παρὰ ἡ γελοιογραφία τοῦ παλιοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Καὶ ὅταν θὰ ἔρθουν οἱ Ρωμαῖοι νὰ βάλουν τάξη στὴν Ἀνατολή, θὰ γεμίσουν τοὺς Ἀθηναίους τιμές, δυσανάλογες πιά με τὴν ἀδυναμία τῆς πόλης τους, πὺ ὠστόσο γιὰ δυὸ αἰῶνες εἶχε κυριαρχήσει στὸ Αἶγαῖο.

Μιὰ τόσο λαμπρὴ καὶ τόσο ἐφήμερη μοίρα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ μᾶς ἐντυπωσιάζει. Εἶναι μεγάλος ὁ πειρασμὸς νὰ τὴ συγκρίνουμε με τὴν πολὺ διαφορετικὴ πορεία τῆς Ρώμης, πὺ τὸ ξεκίνημά τῆς ὠστόσο θυμίζει τὸ ξεκίνημα τῆς Ἀθήνας. Οἱ Ρωμαῖοι, πὺ πέτυχαν νὰ μεταβάλουν τὴν ἡγεμονία τους στὴν Ἰταλία σὲ μεσογειακὴ αὐτοκρατορία, ἦταν ἄραγε πὺ ἱκανοὶ ἢ λιγότερο ἐγωιστὲς ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους; Ἡ μήπως, ὅπως ὑποστηρίζουν μερικοὶ —καὶ μποροῦμε νὰ μαντέψουμε τὶς προθέσεις τους— ἦταν ἡ δημοκρατία πὺ καταδίκασε τὴν Ἀθήνα στὴν ἀναπόφευκτη παρακμὴ; Προβλήματα φαινομενικὰ μόνο, καὶ τελείως ἀχρηστα γιὰ τὸν ἱστορικὸ. Αὐτὸς πρέπει νὰ προσπαθήσει νὰ κατανοήσει τὴν πραγματικότητα, πὺ στέκει ἀπέναντί του πολὺπλοκη καὶ συχνὰ ἀντιφατικὴ. Αὐτὸ θὰ δοκιμάσουμε νὰ κάνουμε στὶς ἐπόμενες σελίδες. Θὰ ἀκολουθήσουμε χρονολογικὴ σειρά, καὶ ὅταν ἡ τεκμηρίωση μᾶς ἐπιτρέψει νὰ διακρίνουμε τοὺς κρυφοὺς μηχανισμοὺς, τότε μόνο θὰ ἀναλύσουμε τοὺς θεσμούς, τὶς διαφορὲς ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τῆς θρησκείας, πὺ με αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ τοποθετηθοῦν πάλι μέσα στὰ συμφραζόμενα καὶ στὴν ἐξελικτικὴ τους πορεία.